

ӘОЖ 327(4/9)

Ж.Қ. Идрышева*, Ж. Бекетан

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.

*E-mail: idryshevaz@mail.ru

Орталық Азия аймағындағы су-энергетикалық мәселелерді ЕурАзЭЖ аясында шешудегі ынтымақтастық

Аңдатпа. Мақалада Орталық Азия мемлекеттері үшін күрделі әрі өзекті мәселе болып табылатын – су-энергетикалық ресурстарды реттеу проблемасы қарастырылған. Автор қазіргі таңда аталмыш мәселені шешуде мемлекеттер мен ұйымдар алдында тұрған кедергілерге сараптама жасап, ЕурАзЭЖ аясында әр мемлекеттің мүддесіне сәйкес мәселенің ортақ шешімін табуға деген қауымдастыққа мүше-мемлекеттердің талпынысына кеңірек тоқталды.

Түйін сөздер: Орталық Азия, су ресурстары, энергетика мәселесі, аймақтық мәселелер, ЕурАзЭЖ.

Орталық Азия елдері экономикасын энергетика және сумен қамтамасыз ету мәселесі кеңестік дәуірден бастап Өзбекстан, Қазақстан, Қырғызстан және Тәжікстан мұрагерлігіне қалды. Ортақ энергетикалық және ортақ су пайдаланудың жүйесі КСРО-мен бірге жойылды. Өзбекстан және Қазақстанның оңтүстік облыстарындағы ирригация мәселелерін шеше отырып, кеңес басшылығы «су=энергия» дилеммасын шеше алмады. Аталмыш саясаттың құлдырау нәтижесін Арал теңізінің тартылуы мен аймақтық экологиялық апаттан көруге болады. Сібір өзендерінің суын Орталық Азия аймағына қарай бұру кеңестік басшылықтың жүзеге аспаған жоспары болды. Тәуелсіздік жылдары энергетика және су шаруашылық, ең алдымен, Тәжікстан мен Қырғызстанның, саяси тұрақсыздықтан (Тәжікстандағы азамат соғысы), мамандар тапшылығынан, ГЭС жабдықтарына техникалық қызмет көрсету мүмкіндігінің болмауынан қатты зиян шекті. Рогун ГЭС-ін қоса алғандағы көптеген энергетикалық құрылыс жұмыстары тоқтатылды. Аймақтық ортақ су-энергетикалық саясатын қалыптастыру қиынға соқты.

Қыс кезінде Памирдің су ресурстарын, биік таулы ГЭС-тердің электр энергиясы мен каскадтарын пайдалану жаз уақытында судың

жетіспеушілігіне алып әкеледі. Жазда судың жетіспеушілігі Өзбекстан мен Қазақстандағы мақта және бидай өнімділігіне әсер етеді. Соңғы жылдары Орталық Азияның негізгі өзендері Әмудария мен Сырдарияның төменгі ағысындағы мақта және астық өнімділігі орташа есеппенде 20%-ға төмендеді. 2007-2008 жылдары энергодефицит мәселесі Тәжікстан мен Қырғызстан экономикасына кері әсер етті. Өнеркәсіп және азаматтық сектор тәулігіне 3-4 сағатқа ғана электр энергиясымен қамтылды. Орталық Азияның біріккен энергетикалық жүйесінің қызметі (ОА БЭЖ) жүйеге қатысушы елдердің энергетикалық саясаты бір-бірімен сәйкес келмейтіндіктен үнемі қиындыққа тап болады [1].

Су-энергетикалық дағдарыс аймақтық мемлекетаралық қатынастардағы шиеленісті күшейтеді. Аталмыш мәселені аймақтық деңгейде шешуге деген талпыныс әзірге қауқарсыз болып отыр. Энергетикалық сепаратизм күшейе түсуде. Бұл мәселені талқылау әрекеттері, бір жағынан, Өзбекстан мен Қазақстанның, екінші жағынан, Қырғызстан мен Тәжікстанның қарама-қайшылығына әкелуде. Нәтижесінде аймақтың бүкіл елдерінің экономикасы дағдарыстан жапа шегетін жағдай орын алмақ.

Орталық Азияның су-энергетикалық мәсе-

лелерін шешу – ТМД, ЕурАзЭҚ, ШЫҰ сынды аймақтық ұйымдардың басты міндеттерінің бірі.

Орталық Азия елдері мен Оңтүстік Қазақстан үшін Сырдария және Әмудария трансшекаралық өзендер бассейнінің су және энергетикалық ресурстарын тиімді пайдалану мәселесі өзекті болып табылады.

Кеңестік кезде аймақта өзара тығыз байланысты су шаруашылық, энергетикалық құрылым және байланыс жүйесі қалыптасқан болатын. Жоспарлы экономика жағдайында республикааралық суды бөлу, электр энергиясымен алмасу және отын-энергетикалық ресурстарды жеткізу жүйесі тұрақты түрде жұмыс істеп тұрды.

Геосаяси өзгерістер және аймақ елдері экономикасының трансформациясы бұрынғы жүйені бұзды, ұлттық азық-түлік және энергетикалық қауіпсіздік, жалпы бүкіл Арал теңізі бассейнінің экологиялық тұрақтылығы үшін қауіп туды.

Транзиттік аймақ мемлекеттері тарапынан Сырдария мен Әмудария трансшекаралық өзендер режиміне және өзендердің арнасын бөлуге қатысты ирригациялық талап қоюшылар (Қазақстан, Түркіменстан және Өзбекстан) мен арнаны қалыптастырушы аймақ мемлекеттерінің (Қырғызстан мен Тәжікстан) қыс кезіндегі энергетикалық қажеттіліктері арасында қарама-қайшылық сақталуда.

Бұл қайшылық, әсіресе, су қоймаларының келісілген жұмыс режимдері қыс кезіндегі сыртқы тасымалдың болмауы немесе тұрақсыздығы жағдайында Қырғызстанның энергетикалық ресурстарға деген ішкі қажеттіліктеріне байланысты өзгеруге мәжбүр болған Сырдария өзені бассейнінде көрініс табады. Қырғызстандағы Тоқтағұл су қоймасынан жіберілетін су вегетация кезеңінде 1985-1991 жылдар аралығында орташа есеппен 7,9 километр кубка дейін және 1992-1999 жылдар аралығында 5,7 километр кубка дейін азайды. Режимнің өзгеруі Қазақстан мен Өзбекстандағы суарылатын жерді сумен қамтамасыз етуде мәселе тудырды [2].

Жағдайдың ушыға түсуі нәтижесінде ЕурАзЭҚ Мемлекетаралық Кеңесі Сырдария мен Әмудария өзендерінің гидроэнергетикалық әлеуетін бірлесе игеру және су-энергетикалық ресурстарды басқару арқылы аймақ мем-

лекеттерінің мүдделері тепе-теңдігіне қол жеткізуге бағытталған бірқатар шешімдер қабылдады.

Дәл осындай мақсатты Орталық Азиялық Ынтымақтастық Ұйымы да көздеді. Аталмыш аймақтық құрылым аясында Дүниежүзілік Банктің қолдауымен Халықаралық су-энергетикалық консорциум құру идеясы қарастырылды. Алайда бірнеше себептерге орай бұл үрдіс аяқталмады.

Қазіргі таңда ОАЫҰ мен ЕурАзЭҚ интеграциясы аяқталды және Өзбекстанның Қауымдастық мүшелігіне ену бойынша қажетті шаралар жүргізілуде. ЕурАзЭҚ аймақтық ынтымақтастық ұйымының трансшекаралық өзендерді басқарудағы тәжірибесін ескере отырып, су-энергетикалық реттеу қызметі кезек-кезеңмен жүргізілуде.

Ең алдымен, Қауымдастық мемлекеттерінің су-энергетикалық сектордағы өзара әрекеттестік принциптері анықталды, «Орталық Азиядағы су және энергетикалық ресурстарды игерудегі интеграция болашағы» атты техникалық-экономикалық баяндама әзірленді.

Аймақтағы су-энергетикалық реттеу мәселелерін шешудің альтернативті нұсқаларын бағалау ЕурАзЭҚ Мемлекетаралық Кеңесі алға қойған мақсаттарға қол жеткізу төмендегідей стратегиялық тәсілдердің есебінсіз мүмкін еместігін көрсетті:

1. Келісімді дайындау жұмысына барлық мүдделі елдердің (Қазақстан, Қырғызстан, Ресей, Тәжікстан, Өзбекстан) қатысуы.

2. Су және энергетикалық мәселелерді реттеудің аймақтық механизмдерін құру және жаңа гидроэнергетикалық, су шаруашылық нысандарды салу үдерістерінің синхрондылық принципін сақтау.

Ол үшін:

- инвестиция тартуды қамтамасыз ету;
- трансшекаралық өзендердің суын бірлесе пайдаланудың құқықтық аспектілерін шешу және олардың әлеуетін халықаралық су құқығының жалпы мойындалған нормалары негізінде игеру керек.

3. Су-энергетикалық мәселелерді реттеу және трансшекаралық ықпал етуші бірлескен жобаларды инвестициялау басты қызмет болып табылатын тұрақты қызмет етуші атқарушы орган құру.

Аталмыш принциптер СПЕКА-ның Орталық Азиядағы су және энергетикалық ресурстарын тиімді пайдалану бойынша ынтымақтастық стратегиясына сүйене отырып дайындалды.

Аймақтық ынтымақтастықтың алдыңғы тәжірибесі көрсеткендей, атамлыш мәселелер кешенін шешу жай ғана экономикалық ынтымақтастықпен шектелмейді, оның астары саяси кеңістікте де жатыр. Себебі қуатты саяси ерік болмай, аймақ мемлекеттері арасында келісімге қол жеткізу мүмкін емес.

Сондай-ақ ЕурАзЭҚ шеңберінде су-энергетикалық сектордағы мемлекеттердің өзара әрекеттестігін ұйымдастыруда бірқатар нәтижеге қол жеткізілді:

Қауымдастық мемлекеттерінің бірлескен талпынысымен 2009 жылы Сангудин ГЭС-1-дің құрылысы аяқталып, бүгінгі таңда Сангудин ГЭС-2 және Рогун ГЭС-і салынауда. Бірақ Рогун ГЭС-інің құрылысы жөнінде Өзбекстан тарапынан дау-дамай туындады.

1974 жылы КСРО Мемлекеттік құрылысы «Орталықгидрожоба» (Ташкент) институтымен бірге жоспарланған Рогун ГЭС-інің техникалық жобасын бекітті. Құрылыс 2007 жылы қыркүйекте қайта жанданды. Жоба бойынша бөгет биіктігі 335 метр болатын 6 агрегатты Рогун ГЭС-і сағатына 3,6 млн. кВт электр энергиясын өндіре алады. Орташа жылдық көрсеткіш – сағатына 13,1 млрд. кВт. Рогун су қоймасын энергетикалық мақсатта, сондай-ақ 300 мың гектардан астам қуаң жерді суару мақсатында қолдану жоспарланған. Құрылысты аяқтау құны \$2,2 млрд-қа, алғашқы кезеңі – \$590 млн-ға бағаланады. ГЭС құрылысы бірнеше кезеңнен тұрады. Ал алғашқы кезең қуаты сағатына орташа 5 млрд. кВт. өндірген кезде 400 МВт болуы тиіс [3].

Құрамына жалпы қуаты 400 МВт болатын екі гидроагрегат кіретін алғашқы кезеңді 2012 жылдың аяғына қарай іске қосу жоспарлануда. 2010 жылдың желтоқсан айында станцияның бірінші туннеліндегі құрылыс аяқталды.

2010 жылы Тәжікстан мен Дүниежүзілік Банк арасында станция жобасына халықаралық сараптама жүргізу жөніндегі келісімге қол қойылды. 2011 жылы ақпанда сараптама жүргізуші мердігер ретінде швейцарлық фирма Роугу Energy Ltd. таңдалды. 2007 жылы басталған Рогун жұмысын қалпына келтіру барысында \$350 млн-ға жуық қаржы игерілді, оның \$310 млн-ы

елдің мемлекеттік бюджетінен, сондай-ақ 2010 жылдың қаңтарында басталған Рогун ГЭС-і акцияларының эмиссиясы есебінен бөлінді.

Үстіміздегі жылы Тәжікстан Рогун ГЭС-і жұмыстарын қалпына келтіруге 850 млн. сомони бөлді. 2011-2013 жылдарға арналған Тәжікстан үкіметінің орта мерзімдік бағдарламасына сәйкес Рогун құрылысына \$1,21 млрд. қаржы бөлу жоспарланған.

Дүниежүзілік Банктің Орталық Азия елдері бойынша Аймақтық Директоры Мото Кониши 2010 жылы Тәжікстан Президенті Эмомали Рахмонмен кездесуінен кейін Рогун ГЭС-інің құрылысына жасалатын сараптама мәселесі бойынша «егер Рогун ГЭС-і жобасы өзінің қаржылық және экологиялық тұрақтылығын дәлелдейтін болса, онда Дүниежүзілік Банк Тәжікстан Республикасы үкіметіне аталмыш нысанның құрылысы бойынша консорциум құруға қаржылай жәрдемдесетіндігін және қолдау көрсететіндігін» атап өтті [4].

Дүниежүзілік Банктің Еуропа және Орталық Азия аймағы бойынша стратегия мен жобалар Директоры Теодор Алерс БАҚ өкілдерімен бейресми кездесуінде Рогун жобасы бойынша Алматыда өтетін консультация отырысында азаматтық қоғам тарапынан қандай да бір ұсыныстар мен ескертпелер жасалатын болса, Дүниежүзілік Банк оны қарастыратындығын атап өткен болатын.

2011 жылы қыркүйекте Рогун ГЭС-іне қатысты консультанттар үш аспект бойынша ұсыныстар көрсетілген есеп ұсынды:

- бұл – Рогун ГЭС-і ұсынатын алғашқы кезең құрылысының автономды жоба ретіндегі бөгеттің аралық биіктігімен біртұтастығы;
- Рогун ГЭС-інің алғашқы кезеңдік жобасы ұсынатын экологиялық және әлеуметтік бағалау;
- Рогун ГЭС-і бөгеттің толық биіктігінің құрылысы барысындағы техникалық-экономикалық, экологиялық және әлеуметтік біртұтастығының негізгі параметрлері.

Т. Алерс: «Бұл аталмыш жобалар бойынша консультациялар жүргізудің үлгісі болмақ. Рогун немесе Камбарата немесе басқа да ГЭС-тер болсын, бұл гидроэнергетикалық жобалар бойынша тиімді шешімді қабылдауда консультациялар үшін үлгі болады», – деп атап өтті [5].

Тәжікстанның ресми өкілдерінің пайымдаулары бойынша, жобаны жүзеге асыру мем-

лекеттің энергетикалық мәселелерін ғана шешіп қоймай, сонымен қатар жалпы аймақтық мүддеге сай келеді.

Рогун ГЭС-інің техникалық мүмкіндігі, экономикалық тиімділігі, экологиялық қауіпсіздігі сан рет тексерілді және жоба жағымсыз бағаланбады», – дейді Тәжікстан үкіметі.

Республика үшін энергетикалық мәселенің күрделілігі мен өзектілігін ескере отырып, жобаны іске қосуға әлеуметтік және экономикалық инфрақұрылымдары Тәжікстанның су ресурстарына тәуелді Өзбекстан қарсы.

2010 жылдың қазан айында Өзбекстан тағы да Рогун ГЭС-інің құрылысына қарсылық танытты. Қарақалпақстан тұрғындарымен кездесуі барысында Өзбекстан Президенті Ислам Каримов: «Рогун су қоймасының құрылысы аяқталғанша, Өзбекстан халқының сегіз жыл бойы сусыз өмір сүруіне қалайша жол береміз? Осыншама жыл ішінде егіншілер немен айналыспақ? Арал маңындағы аймақ екі негізгі өзен – Өмудария мен Сырдария арналары есебінен қамтамасыз етілуде. Аталмыш өзендердің қалай да болса азияны жалпы бүкіл аймақтағы әлсіз экологиялық тепе-теңдіктің бұзылуы», – деген болатын [6].

ЕуразЭҚ-тың қол жеткізген тағы бір нәтижесі он жыл бойы аталмыш Қауымдастық интеграциясы органдарының қолдауымен Қазақстан мен Өзбекстанның электр желілері арқылы Қырғызстан мен Тәжікстаннан жазда артылған электр энергиясын Ресейге жіберу жобасы жүзеге асырылуда. Сонымен қатар осы кезеңде Қазақстан мен Өзбекстанның ирригациялық қажеттіліктері қамтамасыз етіледі.

Осылайша ЕуразЭҚ мемлекеттерінің ортақ энергетикалық нарығын қалыптастырудың негізі қаланды. Бұл үдерістегі қиындықтар мен шығындар жағдайында дәл осындай кешенді шешімдер Сырдария мен Өмудария өзендері бассейндерінің су-энергетикалық режимдерін бірлесе реттеу (Ресейдің қатысуымен) сынды күрделі мемлекетаралық қарым-қатынас саласында интеграцияның дамуына алғышарттар жасайды.

2006 жылы ЕуразЭҚ шеңберінде Сырдария мен Өмудария өзендері бассейндерінде су-энергетикалық мәселелерді реттеудің келіскен механизмін дайындау бойынша Жоғарғы деңгей тобы (ЖДТ) құрылды. Топ құрамы су шаруашылығы мен энергетиканы басқарушы мемлекеттік органдардың бас-

шылары мен ірі ұлттық энергетикалық компания өкілдері кірді. Топтың үшінші отырысында ЕуразЭҚ Мемлекетаралық кеңесінің кезекті мәжілісінде үкімет басшыларының талқылайтын басты мәселесі болатын – Орталық Азия аймағының су-энергетикалық ресурстарын тиімді пайдалану концепциясының жобасы қарастырылды. Сондай-ақ қатысушылар Сырдария мен Өмудария өзендері бассейндерінде су-энергетикалық реттеудің келіскен механизмін дайындау мәселелері бойынша ЖДТ-ның Ережелері жобасын, «Гидротехникалық ғимараттардың қауіпсіздігі жөніндегі» ұлттық Заң жобасын және Орталық Азиядағы гидротехникалық ғимараттардың қауіпсіздігі саласындағы ынтымақтастық жөніндегі Аймақтық келісім жобасын талқылады. ЖДТ төрағасы Анатолий Рябцевтің айтуы бойынша, концепция қарастыратын жоба Еуразиялық қауымдастықта су-энергетикалық консорциум құруға бағытталған. «Концепция төрт мемлекеттің мәселелері тоғысатын трансшекаларық сарқырамаларды, әсіресе Сырдария мен Өмудария өзендеріндегі, бірлесе басқару үшін жақсы мүмкіндіктер тудырады», – деген болатын төраға.

ЖДТ-ның бірінші отырысы 2006 жылы шілдеде өтті. Отырыстың мақсаты – ЕуразЭҚ органдары мен СПЕКА-ның өзара әрекеттестігі механизмі жөнінде келісу.

Отырыс барысында төмендегідей мәселелер талқыланды:

- 2006 жылдың 23 маусымында мемлекет басшылары деңгейінде ЕуразЭҚ Мемлекетаралық кеңесінің шешімімен анықталғандай, су-энергетикалық мәселелерді практикалық тұрғыда жүзеге асыру мақсатында ОАЫҰ-ға мүше-мемлекеттер қабылдаған ЕуразЭҚ аясындағы халықаралық келісімдердің және ОАЫҰ органдары қабылдаған басқа құжаттардың Еуразиялық экономикалық қауымдастықтың шартты-құқықтық базасына бейімделуі;

- Орталық Азиядағы су-энергетикалық мәселелерді реттеудегі ЕуразЭҚ-қа мүше-мемлекеттердің өзара әрекеттестік механизмін қалыптастырудың Жол картасын құру [7].

Аймақ экономикасының маңызды мәселесі су-энергетикалық әлеуетті пайдалануда интеграциялық әдісті қамтамасыз ету болып табылады. Әр елдің мүддесін есепке ала отырып, оны тиімді игеруге мемлекетаралық ынтымақтастық негізінде қол жеткізілу керек.

Халықаралық ұйымдар мен сарапшылардың бағалауы бойынша, су және энергетикалық қатынастарды реттеуде аймақ мемлекеттері арасындағы негізгі мәселелер және қайшылықтың негізі болып төмендегілер:

- басқарудың аймақтық құрылымдары шешімдерінің ұсыныс берушілік сипаты;
- су шаруашылығы мен энергетикалық басқарма құрылымдары арасында аймақтық және ұлттық деңгейдегі әрекеттердің бытыраңқылығы;
- өзендердің төменгі және жоғарғы ағысындағы мемлекеттер мүдделері арасындағы қарама-қайшылық;
- су-энергетикалық ресурстарды бірлесе басқаруда өкілеттілікке ие шынайы мемлекетаралық құрылымдардың жоқтығы;
- Жанжалдасушы тараптар арасында даулы мәселелерді шешуге нақты ықпал ете алу мүмкіндігіне ие мүдделі емес тараптың болмауы.

Бұл қорытындылар ЕурАзЭҚ Интеграциялық комитеті Хатшылығының сарапшылары дайындаған «Орталық Азиядағы энергетикалық және су ресурстарын игерудегі интеграцияның болашағы» атты техникалық-экономикалық баяндамада дәлелденген.

Су-энергетикалық ресурстарды халықаралық нормалар негізінде әділетті және орынды игеру мен қолдану саясатын қалыптастырмастан, бұл мәселелерді шешу мүмкін емес. Аймақтағы өзекті мәселенің шешілуіне мүдделі барлық

мемлекеттер қабылданған шешімдерді жүзеге асыруда өкілеттікке ие, уағдаластықтың міндетті түрде орындалуын қамтамасыз етуші ынтымақтастықтың тиімді құқықтық және экономикалық механизмдері бар тұрақты қызмет етуші мемлекетаралық құрылымның қажет екендігін түсіну керек.

Әдебиеттер

1 Суздальцев А. Водно-энергетическая проблема в Центральной Азии // http://www.wehse.ru/cgi-bin/wpg/wehse_wpg_show_text_print.pl?term1302078508

2 Стариков Н. Проблемы режима эксплуатации водохранилищ в водном хозяйстве Узбекистана и стран Центральной Азии // http://water-salt.narod.ru/upr_vod.htm

3 Рогунская ГЭС // <http://ru.wikipedia.org/wiki/>

4 Интервью регионального Директора Всемирного банка по странам ЦА // <http://www.youtube.com/watch?v=Iel4DLqjPQM>

5 Теодор А. Чем на самом деле является Рогун: великий и интересный проект или наоборот – ужасный проект?! // <http://www.pressa.tj/news/>

6 Узбекистан проигнорировал алматинские консультации по Рогунской ГЭС // <http://i-news.kz/news/2011/05/19/5532014.html>

7 Кирсанов И., Ким Д. Центральная Азия: битва за воду // <http://www.fundeh.org/publications/articles/68/>

Ж.К. Идрышева, Ж. С. Бекетан

Сотрудничество в решении водно-энергетических проблем в Центральной Азии в рамках ЕврАзЭС

В данной статье рассмотрена одна из сложнейших и актуальных проблем для Центральноазиатских стран – проблема регулирования водно-энергетических ресурсов.

Автор сделал анализ препятствий на пути к единогласному решению данной проблемы, существующей перед государствами и региональными организациями и подробно остановился на стремлении соответствующих интересов государств-участников ЕврАзЭС.

Ключевые слова: Центральная Азия, водные ресурсы, энергетические проблемы, региональные проблемы, ЕврАзЭС.

Zh. K. Idrysheva, Zh. S. Beketan

Cooperation in solution water-energy problems in Central Asia region within EurAsEC

In this article considered one of the most complicated and actual problems of Central Asia region – a problem of regulation water-energetic resources.

The author analyze the obstacles in a way to the unanimous solution of this problem existing in the states and the regional organizations and in detail stopped on aspiration of the appropriate interests of the member-states of EurAsEC.

Keywords: Central Asia, water resources, energy issues, regional issues, EurAsEC.